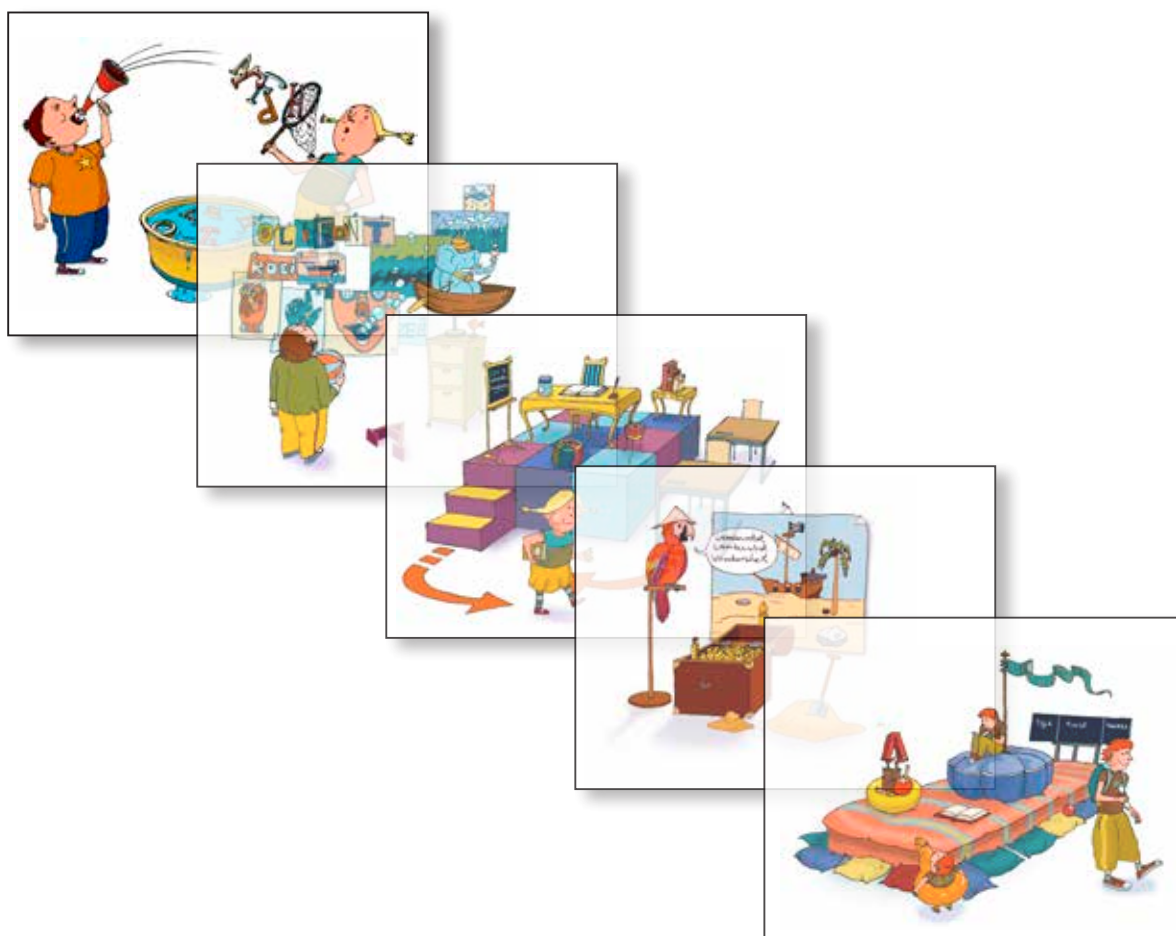

Vijf op een rij

Praktisch handboek voor iedereen die werkt met leerlingen met een taalontwikkelingsstoornis (TOS)

Auteurs:
Hanneke Buurman
Betsy Gerritsen
Anna Hinkema

K E N
T A
L I S

Als horen of communiceren niet vanzelfsprekend is

**Koninklijke
Kentalis**

Copyright © 2013, Koninklijke Kentalis

ISBN 978 90 73324 20 6

NUR 840

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Koninklijke Kentalis

Postbus 7

5270 BA Sint-Michielsgestel

Telefoon 073 558 81 11

E-mail info@kentalis.nl

www.kentalis.nl

Illustrator: Jan Houwing

Vijf op een rij

Praktisch handboek voor iedereen die werkt met leerlingen
met een taalontwikkelingsstoornis (TOS)

Auteurs:
Hanneke Buurman
Betsy Gerritsen
Anna Hinkema

Inhoudsopgave

Voorwoord	6
Sterke punten van het TOS-onderwijs	7
1 Leerlingen met productieproblemen in de spraak en/of taal	
1.1 Productieproblemen in de spraak	8
1.2 Productieproblemen in de taal	10
2 Leerlingen met receptieve en productieve problemen in de spraak en/of taal	
2.1 Receptieve problemen in de spraak	12
2.2 Receptieve problemen in de taal	14
3 Leerlingen met TOS en Autisme Spectrum Stoornissen (ASS)	16
4 Leerlingen met TOS en dyslexie	18
5 Leerlingen met TOS en complexe problematiek	20
6 Leerlingen met TOS en ADHD	22
7 Leerlingen met TOS en meertaligheid	24
8.1 Woordvindingsproblemen	26
8.2 Taalgebruiksproblemen	27
Bijlage: Alle tips op een rij	28

Voorwoord

Dit boek is in 2008 geschreven door de projectgroep 'Explicitering Expertise ESM-onderwijs' (voor de term TOS werd voorheen de term ESM gebruikt). In de 2e druk (2013) is op veler verzoek een hoofdstuk toegevoegd over TOS en dyslexie. Daarnaast is de inhoud op sommige punten aangepast, zijn er voorbeelden toegevoegd en is het geheel in een nieuw jasje gestoken. Dit boek is bedoeld voor iedereen die werkt met leerlingen met een taalontwikkelingsstoornis (TOS). Voor dit project was de notitie '*En de maan en de sterren...*' van Claartje Slofstra en Freke Bonder¹ het uitgangspunt.

De projectgroep heeft vijf sterke punten van het TOS-onderwijs geformuleerd en weergegeven in een tekening. Deze punten zijn tot stand gekomen door informatie van mensen op de werkvloer te inventariseren en te rubriceren. Zonder hun hulp hadden we deze expertise niet zichtbaar kunnen maken.

Vervolgens is vanuit de theorie van genoemde notitie en met de ervaringen uit de praktijk de expertise van het TOS-onderwijs beschreven. De titel '*Vijf op een rij*' is ontleend aan de vijf expertisepunten.

We hebben tevens gebruik gemaakt van het boekje '*Kinderen met ernstige spraak- en taalmoeilijkheden op school*' van Erin Wagenaar en van het Praktijkboek van het Seminarium voor Orthopedagogiek '*Leerlingen met ernstige spraak- en taalmoeilijkheden*'. We raden iedereen aan deze boeken te lezen en te gebruiken. In hoofdstuk 1 tot en met 5 beschrijven we TOS-leerlingen met productieve en receptieve problemen, met een Autisme Spectrum Stoornis, met dyslexie en TOS-leerlingen met complexe problematiek.

In hoofdstuk 6 en 7 bespreken we de TOS-leerlingen met ADHD en de meertalige TOS-leerlingen.

Taalgebruiksproblemen en/of woordvindingsproblemen komen we bij alle genoemde groepen tegen. In het 8e hoofdstuk vind je hiervan de kenmerken; aansluitend worden suggesties gedaan hoe hiermee om te gaan. Achter in het boek staan alle vaardigheden en tips, die we de afgelopen jaren verzameld hebben, op een rij. De vijf sterke punten van het TOS-onderwijs, namelijk mondig maken, zichtbaar maken, woordenschat, gewoon waar het kan speciaal waar het moet en veiligheid (vijf op een rij) lopen als een rode draad door dit boek. Daarnaast worden er belangrijke vaardigheden aangegeven, die nodig zijn om de leerlingen optimaal te begeleiden. Tips van collega's maken dit boekje zeer speciaal.

Wij willen iedereen bedanken die op welke manier dan ook hieraan heeft meegewerkt, speciaal onze SO en VSO collega's, die hun expertise met ons hebben gedeeld. Zonder hen zou dit boekje niet verschenen zijn!

Hanneke Buurman

Betsy Gerritsen

Anna Hinkema

¹ Claartje Slofstra-Bremer, PonTem, RUG, Koninklijke Kentalis, linguïst

Freke Bonder, PonTem, Koninklijke Kentalis, psycholoog

Sterke punten van het TOS-onderwijs

Mondig maken

Een belangrijk doel in het TOS-onderwijs is om leerlingen voldoende mondig te maken zodat ze kunnen en durven zeggen wat ze willen zeggen of vragen. Medewerkers zullen steeds zorgen voor situaties waarin de leerlingen kunnen en mogen praten; ze stimuleren de leerlingen om te vertellen en ze laten ze plezier beleven aan praten. Om dit te kunnen, moeten de leerkracht, assistent en logopedist goed kijken en luisteren, de leerling volgen en hulp bieden waar nodig. Extra tijd inroosteren voor mondelinge en schriftelijke taal geeft de leerlingen de mogelijkheid om communicatief vaardiger te worden.

Zichtbaar maken

Gesproken taal is beter te begrijpen, als het ondersteund wordt door gebaren en een duidelijke gezichtsuitdrukking. In het TOS-onderwijs wordt veelvuldig gebruik gemaakt van voorwerpen, plaatjes en foto's, om woorden en begrippen inhoud te geven. Bibliotheek, mediatheek, computer en internet zijn belangrijke hulpmiddelen.

Gewoon waar het kan, speciaal waar het moet

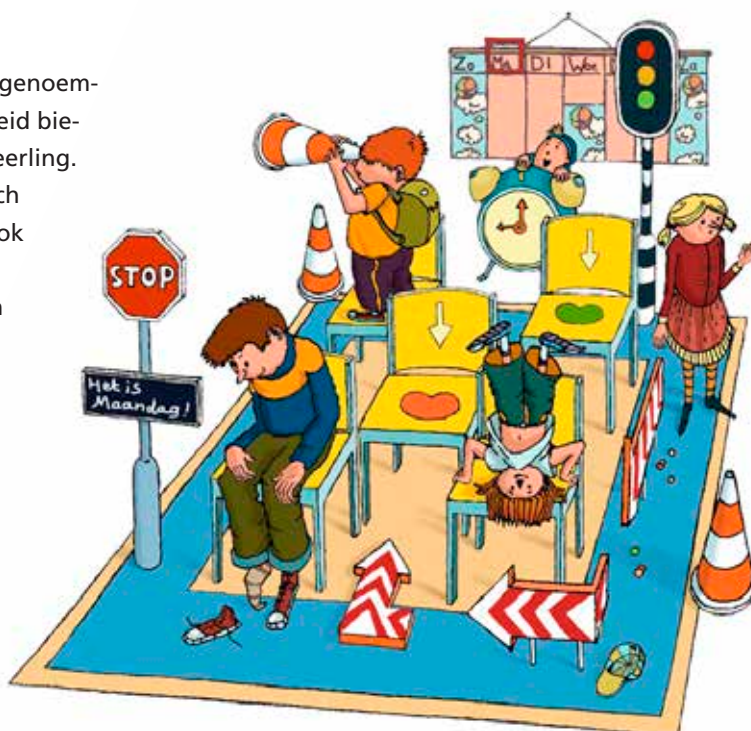
Het onderwijs moet aansluiten bij de mogelijkheden van de leerlingen; de taal wordt indien nodig aangepast zodat de leerling het begrijpt. Voorop staat 'onderwijs op maat, op zoek naar het hoogst haalbare...'. Als het nodig is, worden speciale methodes en materialen gebruikt: 'gewoon waar het kan, speciaal waar het moet'.

Woordenschat

Om met elkaar te kunnen communiceren, heb je een woordenschat nodig. Veel TOS-kinderen moeten geholpen worden bij het uitbreiden van hun woordenschat: woorden vormen de bouwstenen van onze taal. Leerlingen oefenen en ervaren nieuwe woorden door uitbeelden, zichtbaar maken, voelen, lezen en schrijven. Herhalen van woorden in verschillende situaties is daarbij essentieel.

Veiligheid

Een belangrijke voorwaarde om met de hier genoemde middelen aan de slag te kunnen is veiligheid bieden; in de groep is veel aandacht voor elke leerling. In een veilige omgeving durft een leerling zich meer te uiten. Veiligheid ervaren betekent ook dat er vooral aandacht is voor de sterke kanten van de leerling; succeservaringen opdoen is van groot belang voor iedere leerling.

1 Leerlingen met productieproblemen in de spraak en/of taal

Deze leerlingen hebben problemen met het uiten van gesproken taal, dus het spreken van de moedertaal. Het begrijpen van taal is normaal. We maken het volgende onderscheid:

1.1 Productieproblemen in de spraak

1.1.a Kinderen die onverstaanbaar spreken omdat de spraakklanken of het klanksysteem van de taal niet goed verworven zijn

De verstaanbaarheidsproblemen worden veroorzaakt door een taalprobleem. Kinderen moeten niet alleen de verschillende klanken leren, maar ook moeten ze leren hoe die klanken samen verschillende woorden en zinnen vormen. Als kinderen hier veel moeite mee hebben dan spreekt men van een fonologische stoornis. Bij deze leerlingen kunnen ook auditieve problemen aanwezig zijn. Fonologische problemen kunnen invloed hebben op het lezen en schrijven. De oorzaak van de verstaanbaarheidsproblemen is bij een fonologische stoornis niet gelegen in de mondmotoriek. Typisch is dat bij deze kinderen sommige klanken wel geïsoleerd of in bepaalde woorden uitgesproken kunnen worden, maar niet in alle woorden. De fouten die deze kinderen maken zijn wel steeds dezelfde fouten, er zit een systeem in.

1.1.b Kinderen die onverstaanbaar spreken ten gevolge van een mondmotorisch probleem

Onverstaanbaarheid ten gevolge van een mondmotorisch probleem noemen we een spraakprobleem. In veel gevallen heeft dit een medische oorzaak. Deze kinderen hebben problemen met het afzonderlijk uitspreken van bepaalde klanken of klankcombinaties door motorische problemen. Ze hebben bijvoorbeeld moeite met de tongheffing, waardoor alle alveolaire klanken (die klanken waarbij tongheffing noodzakelijk is, zoals de /s/, /t/, /l/, /n/) problemen geven.

Ook hier zien we een systematisch foutenpatroon. Bij deze kinderen kunnen ook de primaire mondfuncties, zoals eten en drinken, verstoord zijn.

1.1.c Kinderen die onverstaanbaar spreken ten gevolge van een verbale dyspraxie of een dysartrie

Een verbale dyspraxie is een stoornis in het vermogen om reeksen van spraakklanken, lettergrepen en woorden te produceren. De onderliggende oorzaak wordt gezocht in de planning of programmering van de spraak. Leerlingen met een verbale dyspraxie kunnen ook dyspractisch zijn op andere gebieden, met name gericht op het plannen en organiseren van een handeling, bijvoorbeeld eerst de schoenen aantrekken en dan de broek. Het foutenpatroon is vaak wisselend.

Een dysartrie is een spraakstoornis ten gevolge van het disfunctioneren van de spraakmusculatuur, veroorzaakt door een beschadiging van het centraal of perifeer zenuwstelsel. Deze problematiek komt minder vaak voor op scholen voor TOS-onderwijs.

De verstaanbaarheidsproblemen kunnen dus een verschillende onderliggende oorzaak hebben; ook een combinatie van bovengenoemde oorzaken is mogelijk.

Gevolgen:

Deze leerlingen zijn ten gevolge van ernstige verstaanbaarheidsproblemen regelmatig niet of nauwelijks te verstaan door hun omgeving. Kinderen kunnen hierdoor onzeker worden en zich terugtrekken; sommigen durven steeds minder te spreken ten gevolge van negatieve spreekervaringen, met name in situaties waar meerdere mensen bij betrokken zijn. Deze leerlingen hebben de neiging om op vragen te antwoorden met 'weet ik niet', ook al weten ze misschien het antwoord wel! Ze lijken hiermee spreek situaties te willen vermijden. Gevolg kan zijn dat ze minder en minder praten.

Ook zijn er leerlingen die juist heel druk, onhandelbaar of zelfs agressief worden als reactie op negatieve spreekervaringen. Ernstige verstaanbaarheidsproblemen kunnen van grote invloed zijn op het welbevinden van de leerling en de sociaal-emotionele ontwikkeling. Deze leerlingen hebben een voldoende taalbegrip, wat een positieve invloed heeft op het leren. Wel kunnen ze bij het leren lezen en schrijven hinder hebben van hun verstaanbaarheidsprobleem, vooral als de oorzaak ligt in een fonologische stoornis. Daartegenover staat dat we in de praktijk ook wel verbetering van de verstaanbaarheid zien, juist gedurende het proces van leren lezen en schrijven.

Voorbeeld uit de praktijk:

- Epe wappuh even wachten (Josien, 4 jaar)
- Ee i og iet weet ik nog niet (Janneke, 5 jaar)
- Ik lus topje toffie en toep ik lust een kopje koffie en soep (Leo, 6 jaar)
- Ewoo e-u uite e-eeuwd gewoon even buiten gespeeld (Joost, 7 jaar)
- Fefuur figuur
- Foemeleren fouilleren
- Hinnering herinnering (Johan, 15 jaar)

Vaardigheden:

- Zorg voor een veilige omgeving, zodat de leerling zich durft te uiten
- Benader elke communicatiepoging positief
- Laat de leerlingen ervaren dat er meer kinderen zijn met dit probleem en laat ze elkaar helpen
- Besteed extra aandacht aan het leesonderwijs
- Stimuleer de leerling om vragen te stellen

Tips van collega's:

- Geef leerlingen de mogelijkheid onderling te communiceren
- Gebruik een contactschrift met de ouders
- Maak de leerlingen hulpje van de week en laat iedereen de goede dingen benoemen
- Jij bent het rustpunt
- Ga ervan uit dat elke leerling iets te vertellen heeft
- Herhaal wat je hebt begrepen en vraag door
- Speel mee met de kinderen in de poppenhoek
- Moedig de leerlingen aan
- Spreek zelf duidelijk
- Geef de leerling een handpop om voor hem of haar te praten

Janneke

Janneke is ten gevolge van ernstige spraakproblemen regelmatig niet of nauwelijks te verstaan door haar omgeving. Dit vraagt speciale aandacht in een groep. Veiligheid is hierbij zeer belangrijk. Ze moet zich volledig geaccepteerd voelen in haar onvolkomen spraak. In een veilige omgeving durft Janneke zich te uiten, er is tijd, rust en ruimte en ze ervaart dat er meer kinderen zijn met dit probleem. Als leerkracht bouw je een vertrouwensband op met de leerling met als doel de leerling de mogelijkheden te geven te (durven) communiceren. Veel geduld is belangrijk en elke vorm van en elke poging tot communicatie van Janneke wordt positief benaderd. Janneke gaat dan plezier beleven aan het praten. Dit kan ook betekenen dat je haar soms wel eens wat rust moet gunnen door eens niet te hoeven praten. Ze zal veel succeservaringen moeten opdoen om plezier in het praten te krijgen en te behouden.

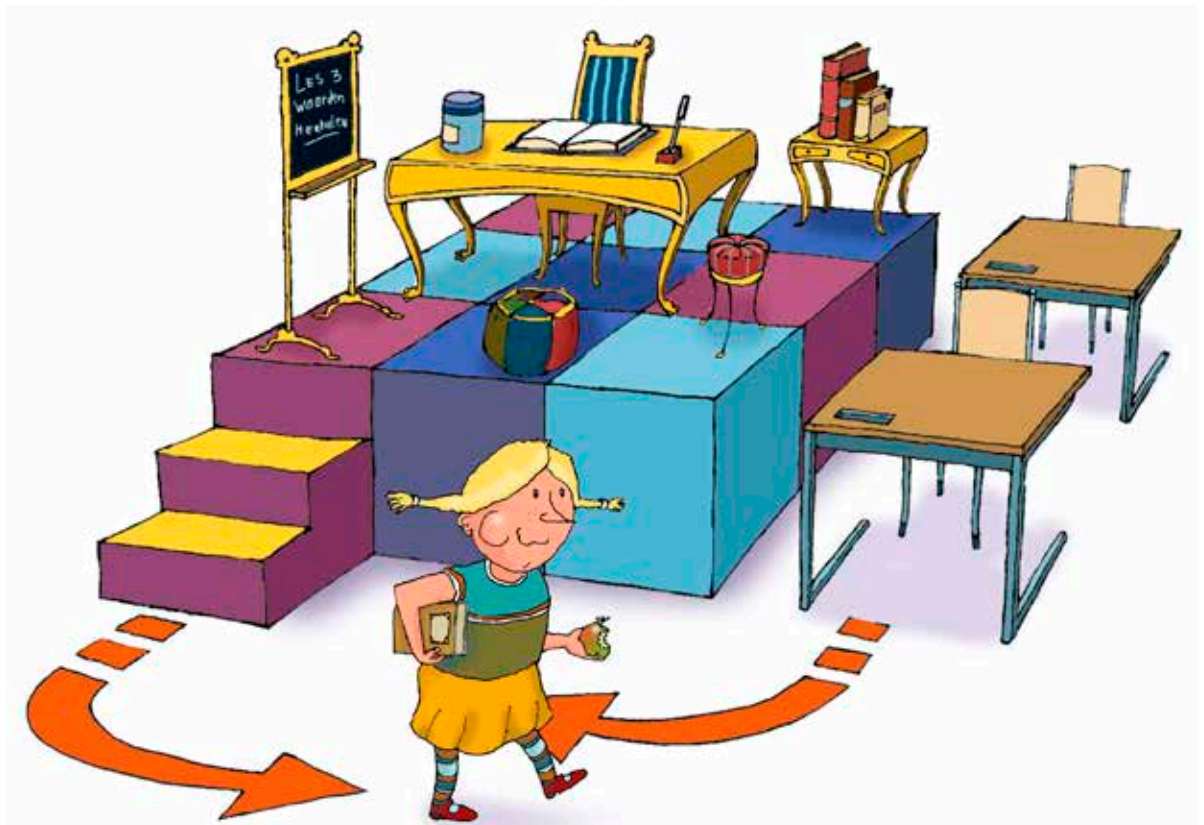
Binnen de groep wordt gezocht naar oplossingen om elkaar toch te verstaan: leerkracht en kind, maar ook kinderen onderling. Het visueel maken van de informatie is daarbij een goede mogelijkheid.

1.2 Productieproblemen in de taal

Deze leerlingen hebben problemen met de taalstructuur, doordat ze de grammaticale regels van de taal moeilijk verwerven. Ze spreken in vergelijking met kinderen van hun eigen leeftijd opvallend anders. Het taalgebruik van kinderen met productieproblemen lijkt te passen bij de taal van een jonger kind, maar is niet hetzelfde; deze kinderen hebben namelijk geen achterstand in de taalontwikkeling maar een stoornis. De zinnen zijn korter en minder complex. Daarnaast gebruiken ze minder voegwoorden zoals 'want', 'maar' en 'omdat' en ze gebruiken minder vervoegingen en verbuigingen. De problemen kunnen zich voordoen op een beperkt gebied, bijvoorbeeld alleen bij de zinsopbouw, maar in de meeste gevallen zien we dat er beperkingen zijn in meerdere domeinen. Kinderen met taalproductieproblemen hebben een chaotische manier van vertellen.

Jonge kinderen, die problemen hebben met de taalstructuur, hebben regelmatig verstaanbaarheidsproblemen. Deze moeten wel in het licht worden gezien van de algehele taalontwikkeling. Als het kind een taalproductieniveau heeft van een kind van ongeveer 2 jaar, dan beoordeel je de klankontwikkeling mede vanuit die wetenschap.

Gevolgen:

Door de problemen in de taalproductie ontstaan regelmatig misverstanden, die deze leerlingen kunnen frustreren. Het vertellen van een beleving kost hen veel moeite, omdat zij de talige mogelijkheden daarvoor missen. De communicatie raakt hierdoor verstoord. Bij deze leerlingen is er sprake van een duidelijk verschil tussen wat zij begrijpen en wat zij kunnen uiten. Uit onderzoek blijkt dat productieproblemen minder invloed hebben op het leren dan begripsproblemen. Toch lopen deze leerlingen het risico om een steeds grotere achterstand te krijgen doordat ze moeite hebben met de verwerking van de leerstof, zowel mondeling als schriftelijk. Als deze kinderen steeds minder gaan praten, bijvoorbeeld omdat ze bang zijn om fouten te maken, dan bestaat de kans dat ze ook op receptief gebied een achterstand oplopen. Ze maken immers weinig gebruik van de mogelijkheid om taal te oefenen in verschillende situaties. TOS-leerlingen vinden het lastig om de informatie die in hun hoofd zit, op te schrijven. De oudere TOS-leerlingen kunnen zich schamen voor hun geschreven teksten omdat deze kinderachtig lijken. Het is erg frustrerend als mensen je niet of verkeerd begrijpen, terwijl jij precies weet wat je wilt zeggen. Taalproductieproblemen hebben daardoor grote invloed op de sociaal-emotionele ontwikkeling.

Voorbeeld uit de praktijk:

- "Ikke niet poppenkast." (Sanne, 5 jaar)
- "En die heel gevaarlijke was. Moet je mee schieten. Dan moest je op de bot schieten. Dat was een neppe, een robot. Hij was uit elkaar geknald. Ik was ook uit elkaar geschiet. Dan moet je zo'n groot botje, op schieten." (Marnix, 8 jaar)
- "Sara die staat eh, op een koord, en die gaat eh, danskoord, dansen op het koord. En toen eh, ginne paar jongens ehm, haar op de schouders tillen." (Marloes, 14 jaar)
- "Viool is muziekinstrument. Dat je mooi lawaai maakt. Iets mee spelen en dat maakt dan muziek." (Michael, 15 jaar)

Vaardigheden:

- Spreek kinderen met een voldoende taalbegrip op niveau aan
- Zorg voor situaties waarin de taal en de spraak geoefend kan worden
- Stimuleer onderling begrip en controleer of de leerlingen elkaar begrijpen
- Geef de leerling de tijd om antwoord te geven of vragen te stellen
- Help de leerling als de spraak of taal tekort schiet

Tips van collega's:

- Betrek klasgenoten bij het probleem van een leerling die niet begrepen wordt: wie weet een oplossing
- Laat weten dat je er voor de leerling bent
- Wees alert op de signalen van het kind dat wil communiceren en ga erop in
- Geef het goede taalvoorbeeld
- Laat de leerlingen veel lezen; ook dan zien ze het goede taalvoorbeeld
- Kijk naar de ogen van de leerling; dan zie je of je het goed begrepen hebt
- Maak een afspraak voor als het niet lukt
- Geef veel complimenten
- Als je het niet begrijpt, laat het er niet bij zitten, vraag of de leerling het ook op een andere manier duidelijk kan maken
- Zing veel met de kinderen

Marnix

Marnix spreekt in eenvoudige zinnen, maar als leerkracht moet je je goed realiseren dat zijn taalbegrip voldoende is. Er is dus een groot verschil in wat Marnix begrijpt en wat hij kan vertellen. Als je met hem praat, moet je over het algemeen veel vragen stellen om het verhaal te verduidelijken. Hij kan snel boos worden of gefrustreerd reageren als mensen hem niet begrijpen. Hij vindt het ook vervelend dat je net doet alsof je hem wel begrijpt. Bedenk wel dat je niet kinderlijk tegen hem hoeft te praten. Dat stoort hem zelfs en hij leert er niets van. Marnix heeft tijd, rust en ruimte nodig om zijn verhaal te vertellen. Samen met Marnix probeer je als leerkracht er achter te komen hoe je elkaar goed kunt begrijpen. Dit kan heel goed met behulp van gebaren, tekst of tekeningen. Het is belangrijk om deze middelen te gebruiken om de communicatie te optimaliseren.

2 Leerlingen met receptieve en productieve problemen in de spraak en/of taal

Deze leerlingen hebben naast problemen met het uiten van gesproken taal ook moeite met begrijpen van spraak en/of taal. We maken het volgende onderscheid:

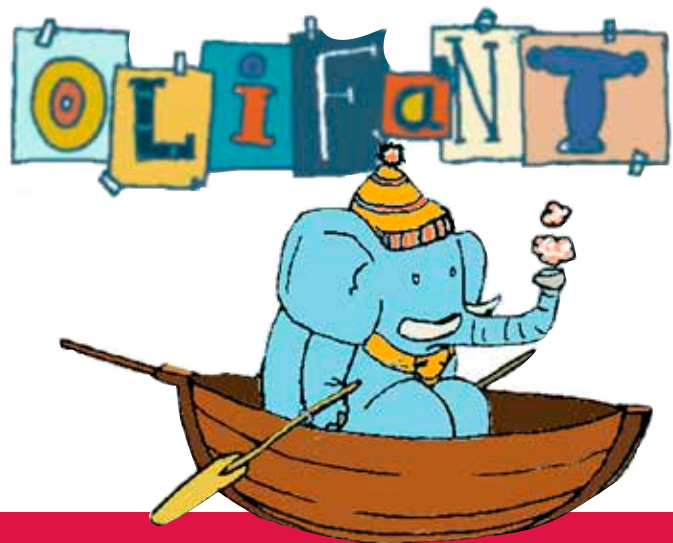
2.1 Receptieve problemen in de spraak

Bij het leren van spraak en taal is de auditieve waarneming heel belangrijk. Problemen in de auditieve waarneming kunnen leiden tot slecht spraakverstaan, ook wel genoemd spraakperceptie. Er is een samenhang tussen spraakperceptie, dat wat je waarneemt, en spraakproductie, dat wat je zegt. Een goede spraakperceptie is van groot belang voor een goede spraakproductie.

Goed spraakverstaan (we praten hier niet over slechthorendheid) is afhankelijk van een aantal processen. Heel belangrijk is het signaleren en discrimineren van de achtereenvolgende spraakklanken. Dit analyseren doe je zowel auditief als visueel; ook voor goedgehoorde mensen geeft het mondbeeld en het gezicht van de spreker veel informatie. Maar het spraakverstaan wordt ook beïnvloed door de kennis van de taal, de wereld en de context die een luisteraar heeft. Terwijl je luistert ben je steeds bezig je eigen kennis van de taal, je woordenschat, te activeren. Heb je weinig kennis van de taal en een kleine woordenschat, dan heeft dat een negatieve invloed op je spraakverstaan. Waarschijnlijk herken je dit wel: als je in gesprek bent met iemand wiens taal je slecht beheerst, is het erg lastig de persoon te verstaan als deze heel zacht praat en niet naar je kijkt. Je hebt juist de behoefte om zijn gezicht te zien en je vraagt of hij wat luider en langzamer wil praten. Je bent namelijk niet in staat om de spraakklanken die voorbijvliegen onmiddellijk te discrimineren en er betekenis aan te

geven. Ook heb je moeite de persoon te verstaan omdat je weinig woorden kent en ook onvoldoende bekend bent met de grammatica en zinsopbouw van de taal. Uiteindelijk zul je er wel uitkomen als je handen en voeten gaat gebruiken!

Uit onderzoek blijkt dat veel TOS-leerlingen auditieve problemen hebben, te weten: onvoldoende auditieve aandacht, traag reageren op verbale vragen en opdrachten, een zwak ritmegevoel, een zwak auditief geheugen, moeite met de auditieve analyse en synthese, moeite met het horen en herkennen van kleine verschillen tussen klanken en/of woorden. Ook hebben ze moeite om bij een snelle prater de klanken in woorden als afzonderlijke delen te horen en de woorden als afzonderlijke delen in de zin.

Gevolgen:

Als je auditieve problemen hebt, is het volgen van onderwijs moeilijk. Als de leerkracht snel spreekt, hoort de leerling een brij van klanken en woorden waar hij geen betekenis aan kan geven. Het gevolg is dat de leerling snel afhaakt. De spanningsboog is dan kort. De leerling heeft moeite om de auditieve informatie goed binnen te krijgen, te verwerken en er betekenis aan te geven. Zelfs bij een korte instructie kan dit problematisch zijn. Soms zie je kinderen iets heel anders gaan doen dan wat er gezegd wordt. Ze hebben een woord gehoord wat ze herkennen en bedenken daar zelf de rest bij.

Kinderen met auditieve problemen hebben vaak meer tijd nodig om de informatie te verwerken en te reageren. Als die tijd hen niet gegund wordt, zal het lijken of ze het antwoord niet weten. Daarom is het van belang juist deze kinderen tijd te geven om te reageren.

In het aanvankelijk lees- en spellingsproces hebben auditieve problemen invloed op het kunnen analyseren en synthetiseren van klanken in woorden en andersom. Er zullen hierdoor vrijwel altijd vertragingen optreden bij het spellen en leren lezen.

Het is moeilijk om voorbeelden te geven van kinderen die receptieve problemen in de spraak hebben. De voorbeelden die we geven, kunnen uitingen zijn van leerlingen met receptieve problemen. Het is goed om hier alert op te zijn.

Voorbeeld uit de praktijk:

- Arjan zingt: "A b c d e f g ha ikea l m n o p." (Arjan, 7 jaar)
- Marco vertelt over zijn soldaatjes in een plastic zak:
"Ze kunnen niet stikken, ze zijn mep." (Marco, 9 jaar)

Vaardigheden:

- Spreek langzaam en duidelijk
- Geef het kind de tijd om te reageren
- Maak veel gebruik van het bord
- Moedig de leerling aan om vragen te stellen
- Bied informatie op verschillende manieren aan

Tips van collega's:

- Zorg voor een goede akoestiek
- Overleg regelmatig met de logopedist
- Ondersteun nieuwe woorden met gebaren en/of het geschreven woord
- Controleer of de leerling een nieuw woord begrepen heeft en zelf kan gebruiken
- Durf te overdrijven
- Laat de leerlingen niet luisteren en tegelijk aantekeningen maken
- Geef leerlingen inzicht in de eigen problematiek
- Lees veel en vaak voor
- Zoek goed uit waarom een leerling veel fouten maakt, bijvoorbeeld in een dictee
- Geef het goede voorbeeld

Arjan en Marco

Het voorbeeld van Arjan is duidelijk: de spraakklanken achter elkaar h, i, j, k zeggen hem totaal niets. Arjan heeft er zelf betekenis aan gegeven door te zingen 'Ha Ikea'. Zoals gezegd wil dit nog niet zeggen dat Arjan receptieve problemen heeft, maar je moet wel alert zijn. Omdat het Marco veel inspanning kost om te luisteren, kan de leerkracht denken dat hij erg onoplettend en snel afgeleid is. Als de leerkracht langzaam praat, heeft Marco meer kans om het te volgen. Het herkennen, discrimineren en analyseren van klanken en woorden is niet alleen een auditief gebeuren, maar we schakelen daarbij ook de visuele kant in: juist voor leerlingen zoals Marco moet je veel zichtbaar maken. Marco heeft ook een kleine woordenschat en komt in een vicieuze cirkel terecht. Hij herkent de woorden niet, verstaat en begrijpt ze niet en maakt zich vervolgens de nieuwe woorden onvoldoende eigen. Daarom is het vergroten van de woordenschat ook heel belangrijk.

2.2 Receptieve problemen in de taal

In het algemeen kan worden gesteld dat problemen met het begrijpen van taal altijd samen gaan met problemen in de productie van taal. Vooral bij jonge kinderen zien we dat dit ook gepaard kan gaan met onverstaaanbaarheid.

Begripsproblemen kunnen bestaan op een bepaald gebied, maar vaak betreft het meerdere gebieden. Je ziet niet vaak alleen een begripsprobleem op het niveau van de woordenschat. Regelmatig zien we een mengvorm van taalstoornissen bij de TOS-leerling.

Als een kind op meerdere taalgebieden een stoornis heeft zijn de problemen vaak hardnekkig.

Gevolgen:

Receptieve en productieve problemen in de taal en/of spraak hebben invloed op de cognitieve en de sociaal-emotionele ontwikkeling van kinderen. Kinderen met taalbegripsproblemen hebben moeite om de lesstof te begrijpen, ook al wordt er veel visuele ondersteuning gebruikt en wordt er veel herhaald. Dat begint al bij de instructie. Meestal moet er een verlengde instructietijd worden gegeven. Veel kinderen laten ook op andere momenten zien dat ze het verwerken van de informatie moeilijk vinden. Een kringsituatie kan daarom al lastig zijn, omdat daar ook veel informatie wordt uitgewisseld. Daarnaast zien we vrijwel in alle gevallen dat er forse didactische achterstanden zijn op meerdere leergebieden. Je kunt je voorstellen dat deze problematiek invloed heeft in allerlei situaties waarin taal en leren voorop staan.

Het gevolg van een kleine woordenschat is, dat het begrijpen van zinnen veel minder gemakkelijk verloopt.

Problematiek in het ene gebied heeft zo een versterkend effect op de moeilijkheden in andere gebieden en juist dat zie je bij deze kinderen heel vaak gebeuren.

De taalproblemen die deze kinderen hebben, zijn vaak zo hardnekkig dat we in veel gevallen faalangst en onzekerheid zien ontstaan; daarom is het van groot belang goed te kijken naar dat wat deze kinderen wel kunnen en waar ze zekerheid aan ontnemen, zodat verdere gedragsproblemen voorkomen kunnen worden.

Voorbeeld uit de praktijk:

- Annemiek vraagt aan de juf of ze in de poppenhoek mag spelen. De juf zegt tegen Annemiek: "Ga je gang". Even later is de juf Annemiek kwijt; Annemiek staat op de gang, omdat ze dacht dat de juf dat bedoelde (Annemiek, 5 jaar)
- Fabian wordt met een boodschap naar de conciërge gestuurd. De conciërge zegt: "Ga eerst maar naar de klas, ik kom er later wel op terug." Fabian vraagt aan de conciërge: hoe laat moet ik terugkomen? (Fabian, 8 jaar)
- Thomas laat z'n verzameling voetbalplaatjes zien. De leerkracht zegt: "Wat heb jij er veel, hoe kom je daaraan?" Thomas: "Dubbele van Laurens." De leerkracht vraagt: "Heb je geruild met Laurens?" Thomas: "Nee, met voetbalplaatjes." (Thomas, 10 jaar)
- De leerkracht geeft Dirk de opdracht om een atlas uit een lokaal te halen, maar Dirk komt zonder iets terug. Hij kan niet aangeven wat het probleem is. De leerkracht stuurt hem nogmaals op pad en legt hem duidelijk uit wat een atlas is, maar Dirk komt weer met lege handen terug. Uiteindelijk blijkt dat hij het woord 'lokaal' niet kent (Dirk, 15 jaar).

Vaardigheden:

- Gebruik veel visuele middelen
- Ondersteun (nieuwe) woorden met gebaren
- Pas eigen taalaanbod aan
- Laat leerlingen succes ervaren
- Stimuleer onderling begrip en controleer of de leerlingen elkaar begrepen hebben

Tips van collega's:

- Als een leerling iets niet begrijpt, is dat onmacht; jij moet je aanpassen
- Grapjes maken, veel belonen en positief stimuleren
- Volg de leerling in hun beleving, wees belangstellend
- Geef de leerlingen de tijd om te reageren
- Vraag steeds na
- Gebruik studiewijzers in het VSO
- Lees veel voor en laat de leerlingen veel zelf lezen
- Gebruik lichaamstaal en NmG*
- Stimuleer leerlingen om vragen te stellen
- Ga op zoek naar de sterke kanten van de leerling en benadruk die

* Nederlands ondersteund met gebaren: een combinatie van de Nederlandse taal en de Nederlandse Gebarentaal. (Nederlands Gebarencentrum 2006)

Dirk

Omdat Dirk vaak niet durft te zeggen dat hij iets niet begrijpt, is het van groot belang hem tijd, rust en ruimte te geven. Juist als hij die veiligheid ervaart, zal hij sneller durven reageren. Als leerkracht moet je goed observeren en letten op de non-verbale signalen. Vaak kun je aan de houding of de ogen al zien of Dirk iets wel of niet begrepen heeft. Ook is het handig om persoonlijk een signaal af te spreken met Dirk, dat hij gebruikt als hij iets niet begrijpt. Begrijpend lezen is een moeilijk onderdeel voor Dirk. Als je Dirk verbale instructies geeft moet je de informatie zoveel mogelijk visueel ondersteunen. Herhaling is voor hem belangrijk; ook moet je controleren of hij het goed begrepen heeft.

Visuele middelen, waarbij we zeker denken aan gebaren, helpen Dirk om iets te begrijpen, maar helpen hem ook beter te onthouden. Als je Dirk aanspreekt, pas dan je eigen taal aan. Laat Dirk het onderwijs volgen in kleine leerstappen met veel succeservaringen.

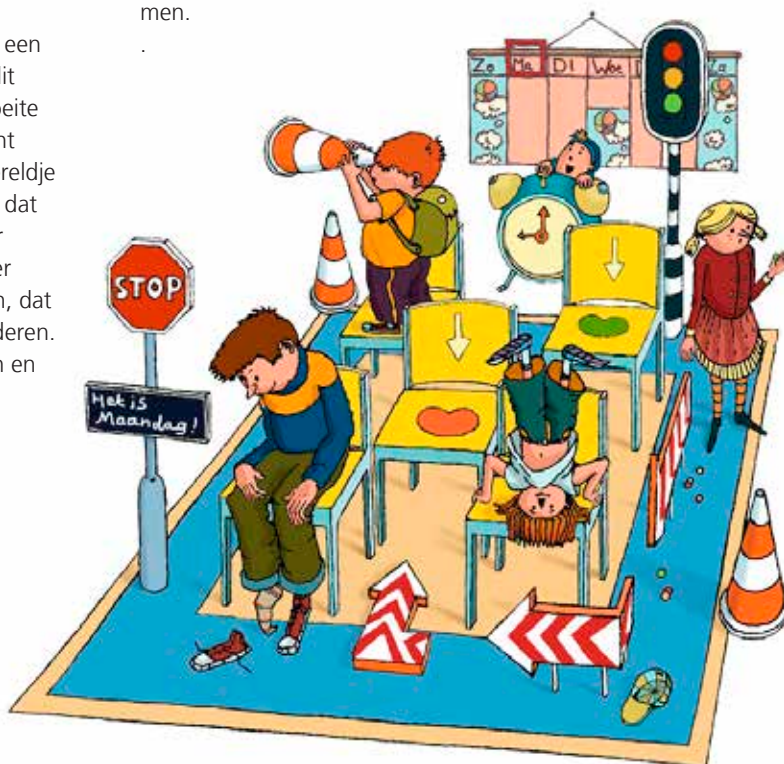
3 Leerlingen met TOS en Autisme Spectrum Stoornissen (ASS)

Bij leerlingen met ASS doen zich duidelijke problemen voor in het taalbegrip en de communicatieve redzaamheid.

Deze leerlingen hebben binnen de volgende drie ontwikkelingsgebieden problemen: sociale interactie, communicatie en gedrag. De kern van hun problematiek is dat hun waarneming verstoord verloopt; zij kunnen onder andere onvoldoende gebruik maken van de context en begrijpen daardoor informatie anders. Vaak reageren ze op details, ze kunnen hoofd- en bijzaken onvoldoende onderscheiden; hierdoor ontstaan regelmatig misverstanden in de communicatie en interactie. Het kind met autisme heeft vaak moeite met de rol van luisteraar waardoor het bijvoorbeeld laat of vreemd reageert op uitingen van een ander.

In een kringgesprek, het luisteren en vertellen van een verhaal, een gesprekje met een klasgenoot, in al dit soort situaties zien we dat de leerling met ASS moeite heeft met luisteren en reageren. Aan de buitenkant geeft dat de indruk alsof het kind in een eigen wereldje zit. Kenmerkend voor ASS-leerlingen is daarnaast, dat ze vaak specifieke belangstelling ontwikkelen voor bepaalde onderwerpen, waar ze dan ook alles over weten. Ook kunnen ze stereotiep gedrag vertonen, dat opvalt doordat het afwijkt van het gedrag van anderen. Hun gedrag kan star en weinig flexibel overkomen en door de ander als eenzijdig worden ervaren.

In de communicatie zijn er in de dagelijkse praktijk grote verschillen: soms kunnen kinderen veel communiceren, vaak over hun favoriete onderwerp, maar kun je zelf weinig aan ze kwijt. Soms communiceren leerlingen met ASS heel weinig en reageren ze ook erg traag. De boodschap wordt uitgezonden maar er komt geen reactie. In beide gevallen moet de luisteraar sturing geven aan de communicatie. Naast een beperkte mate van oogcontact en een afwijkend beurtgedrag zien we veel moeite met verwoorden vanuit de eigen belevingswereld. Uit onderzoek blijkt dat er een sterke relatie is tussen problemen in de pragmatiek en gedragsproblemen.

Gevolgen:

Doordat kinderen met autisme onvoldoende op communicatie zijn gericht, zie je dat de ASS-leerling niet reageert op een vraag of opmerking van de leerkracht of een medeleerling. Bij een kringgesprek kijken de ASS leerlingen regelmatig weg of lopen van hun stoel; ze kunnen hun aandacht onvoldoende richten op de spreker.

Leerlingen met ASS kunnen zich niet goed inleven in de gevoelens en gedachten van anderen; mede hierdoor is het samenspelen en samenwerken moeilijk. Voor deze kinderen geldt dat de leerkracht ze gelegenheid biedt om ook alleen te mogen spelen en werken. De taak-werkhouding van een leerling met ASS vraagt intensieve aandacht, omdat een actieve luisterhouding ontbreekt. Aanpassen van de instructie door visualisaties zodat de verschillende stapjes zichtbaar worden, is noodzakelijk.

Kenmerkend voor kinderen met ASS is dat ze veel moeite hebben met onverwachte situaties of dingen die anders gaan dan gewoonlijk. Vrijwel altijd is er een behoorlijke voorbereiding nodig zoals bij schoolreisjes, Sinterklaas of een oudermiddag op school. Voor hen is de decembermaand een onrustige periode die veel stress veroorzaakt.

Voorbeeld uit de praktijk:

- Natalie zegt tegen de leerkracht: "Ik heb gegymd, dat kun je wel zien aan mijn haar". De leerkracht vraagt: "Hoe kan ik dat zien?" Natalie antwoordt: "Nou, met je ogen natuurlijk." (Natalie, 10 jaar)
- De leerkracht zegt tegen Daniël dat ze Daniël een mooie naam vindt en dat ze een oom heeft die ook Daniël heet. Daniël zegt dan: "Ik speel computerspelletjes voor 16+". Voor de luisteraar klinkt dit als een totaal onlogische reactie en lijkt het alsof Daniël niet begrijpt wat de leerkracht zegt. Er volgt een kort gesprek over of hij wel 16+ spelletjes mag spelen van zijn ouders, totdat Daniël verder gaat vertellen en aangeeft dat in dat spelletje een jongetje voorkomt dat Dave heet en dat zijn oom ook Dave heet. (Daniël, 7 jaar)
- Jarno komt bij de Intern Begeleider en vertelt dat het in de klas op dat moment niet goed gaat. Leerkracht maakt de opmerking: "Als het hier is gebeurd, gaan we er wat aan doen." Jarno zegt: "Nee niet hier, in lokaal 14". (Jarno, 14 jaar)
- Leerkracht zegt tegen Agnes: "Je zit op een speciale school, hoe kom je hier zo terecht?" Agnes antwoordt: "Eerst op de snelweg, toen was er een bordje met 2 kilometer en Groningen Zuid en toen was ik hier." (Agnes, 15 jaar)

Vaardigheden:

- Zorg voor een veilige, voorspelbare omgeving
- Gebruik concrete taal, vermijd dubbelzinnig taalgebruik en leer woorden aan in natuurlijke situaties
- Bied overzicht door visualisering voor elk kind
- Bereid nieuwe situaties en gebeurtenissen voor en gebruik daarvoor het dagschema, de picto's, foto's die geschikt zijn voor dit kind
- Sluit aan bij de mogelijkheden en interesses van de leerling

Tips van collega's:

- Wees duidelijk in je lichaamstaal; doe wat je zegt en zeg wat je doet
- Laat de leerlingen elke dag succes ervaren
- Maak vaste hoeken in het lokaal
- Gebruik een time timer
- Als iets niet zeker is, vertel het dan nog niet
- Maak gebruik van een oplossingschrift bij ruzies
- Geef bij het kringgesprek aan wanneer de leerling de beurt krijgt
- Gebruik picto's en socioscripts voor gewenst en ongewenst gedrag en omgang met elkaar
- Laat zien wat je van plan bent voordat je begint
- Denk er om, het is geen onwil maar onmacht

Natalie

Door de ASS problemen laat Natalie zien dat ze hulp nodig heeft bij het luisteren en begrijpen van de ander. Het is belangrijk dat de leerkracht en logopedist zo concreet en zo duidelijk mogelijk spreken. Figuurlijk taalgebruik en taalgrapjes kunnen beter vermeden worden; als je wel figuurlijke taal gebruikt, leg het dan goed uit. Hierdoor ervaart Natalie veiligheid. Als Natalie het moeilijk vindt om hulp te vragen geeft de leerkracht haar een kaartje met daarop de tekst: "Wil je me helpen?" Of als dat te moeilijk is, kan er in de groep een vraagtafel staan waar Natalie mag gaan zitten als ze een vraag heeft. Dat geeft Natalie houvast. Natalie vindt het moeilijk in de kring wat te vertellen en daarom heeft de leerkracht met moeder afgesproken dat er in het contactschrift steeds een klein verhaaltje staat met tekeningen zodat Natalie zelf aan de hand van de tekeningen iets kan vertellen. Daardoor voelt Natalie zich veel meer begrepen en kan er vertrouwen opgebouwd worden tussen haar en de leerkracht.

Omdat Natalie moeite heeft met veranderingen wijst haar juf haar regelmatig op het dagprogramma in picto's naast haar werkplek: wat gaat er gebeuren en wat wordt er van Natalie verwacht. Zo weet Natalie wat er gaat komen en heeft ze overzicht over de dag en de week. De groep wordt een rustige en voorspelbare plek waar ze kan en mag gaan leren op haar manier.

4 Leerlingen met TOS en dyslexie

Bij leerlingen met een taalontwikkelingsstoornis zien we regelmatig ernstige en zeer hardnekkige lees- en spellingsproblematiek; een fors aantal van deze leerlingen heeft een diagnose dyslexie.

Er blijkt een sterke relatie te zijn tussen de mondelinge taalontwikkeling en de ontwikkeling van de geletterdheid in de kleuterperiode. Wanneer er bij lezen en/of spellen sprake is van een hardnekkig probleem in de automatisering op woordniveau spreken we van dyslexie. Er moet daarbij worden aangetoond dat het leesprobleem bestaat ondanks goed, effectief onderwijs en na intensivering door extra begeleiding.

Uit onderzoek blijkt dat veel TOS-leerlingen auditieve problemen hebben; een gevolg daarvan is dat ze moeilijk de verschillen horen tussen klanken en woorden. Deze leerlingen reageren traag op vragen en opdrachten omdat ze moeite hebben met het verwerken van informatie en instructie. Het spreekt voor zich dat auditieve problematiek invloed heeft op het analyseren en synthetiseren in het lees- en spellingonderwijs. Het kunnen lezen is dus afhankelijk van onderliggende auditieve vaardigheden en taalvaardigheden. Het risico op het krijgen van leesproblemen in groep 3 wordt groter wanneer fonologische vaardigheden (verwerking van taalklanken, zie ook hoofdstuk 1) zich niet goed ontwikkelen.

Dat laatste doet zich regelmatig voor bij TOS-leerlingen; daardoor is hun problematiek vaak complex en vraagt om specifieke kennis en intensieve begeleiding.

Een kleine woordenschat, een zwak taalbegrip en moeite met het ophalen van woordbetekenissen uit het geheugen hebben een duidelijke invloed op het lezen en spellen. Hoe abstracter de leestaak is, des te meer moeite het lezen kost.

Bij spelling zijn de spellingregels vaak onvoldoende geautomatiseerd. Onder tijdsdruk of stress en bij het uitvoeren van bijvoorbeeld stellen en spellen worden er veel fouten gemaakt. Deze leerlingen kunnen heel wisselend presteren; als het spellen van een bepaalde woorden de ene dag goed gaat, wil dat niet zeggen dat het de volgende dag weer goed gaat; er is dus veel herhaling nodig.

Bij het leren van vreemde talen zie je problemen op de volgende gebieden: spelling en uitspraak, het leren van woordjes en het leesbegrip. Ook de grammaticale ontwikkeling kan door fonologische problemen, woordvindingsproblemen en geheugenproblemen moeizaam verlopen.

Gevolgen:

De TOS-leerling met dyslexie heeft grote moeite met het volgen van instructie en het lezen en begrijpen van opdrachten, zowel in het SO als in het VSO. In verband met de ernstige vertragingen van het lezen op woordniveau is er bij de jongere leerlingen regelmatig sprake van een hardnekkige spellende leesstrategie. De betekenis van woordjes koppelen aan het woordbeeld verloopt tevens zeer moeizaam. Voor hen is het lezen een zware opgave en leidt regelmatig tot forse frustratie, faalangst en weigergedrag.

Ouders merken het thuis: driftbuien, niet naar school willen, ruzies met broertjes en zusjes. Bij oudere leerlingen zijn de volgende verschijnselen kenmerkend met betrekking tot het lezen: bij zaakvakken is de taal soms dermate abstract dat de leerling de informatie zelf niet kan lezen; hij kent de woorden niet of de teksten zijn te lang; woorden via een woordenboek of via internet opzoeken lukt nauwelijks zelfstandig. Het is voor deze leerling lastig om hoofd- en bijzaken te onderscheiden; meerkeuze vragen zijn zeer belastend voor het geheugen.

De ondertiteling op de tv gaat te snel voor deze leerling. Foutloos overschrijven uit een boek of vanaf het schoolbord lukt niet en luisteren en schrijven tegelijk is vrijwel onmogelijk; soms zie je zelfs leerlingen die op allerlei manieren proberen het schrijven te vermijden. Bij deze leerlingen zien we een zeer geringe leTOSotivatie; ze zullen niet voor hun plezier een boek pakken. Door genoemde problematiek kan de klassensituatie een frustrerende omgeving voor deze leerlingen worden.

Voorbeeld uit de praktijk:

- Manuel ziet een boek in de kast staan met de titel "Taal is niet zo moeilijk". Hij zegt: "Hé, dat boek ken ik, taal is niet zo makkelijk." (Manuel, 10 jaar)
- "Om een gewone leerling te zijn, ga ik mijn klasgenoten heel goed obviseren." (Folkert, 14 jaar)

Vaardigheden:

- Gebruik bij de instructie korte zinnen, geef concrete voorbeelden en stel controlerende vragen
- Overleg met de logopedist: tegelijk dezelfde woorden oefenen
- Stimuleer het lezen met een tutor waarin de tutor positieve feedback geeft
- Besteed aandacht aan het begrijpen van de leestekst: navertellen, samenvatten, voorspellingen doen en moeilijke woorden behandelen
- Sluit aan bij de interesse van de leerling

Tips van collega's:

- Vraag de leerling hoe het ITOSateriaal het beste vorm gegeven kan worden (lettertype, ruimte tussen regels, lettergrootte, zwart gedrukte letters)
- Laat een leerling voorbereid hardop lezen
- Leerresultaten zijn het grootst, wanneer activiteiten via verschillende zintuigen worden aangeboden (auditief, visueel, tast, geur of smaak)
- Stimuleer ouders om samen met het kind te lezen
- Laat teksten aansluiten bij de belevingswereld van de leerlingen
- Herhaling is heel belangrijk voor het inslijpen van een leesstrategie
- Pas systematisch een interventieprogramma toe
- Vergroot met behulp van beamer of digibord de tekst; laat de tekst voorlezen, herlezen en markeer de moeilijke woorden
- Geef veel positieve feedback
- Bespreek met de leerling de gevolgen van dyslexie voor zijn lezen en functioneren; het is goed dat de leerling zelf inzicht krijgt en niet denkt dat hij/zij dom is

Folkert

Het auditief geheugen is belangrijk bij het lezen. Folkert heeft een zwak auditief geheugen en dit betekent dat Folkert de klanken moeilijk kan onthouden en dus moeilijk kan vormen tot een woord. Het is geen articulatieprobleem, want hij kan de klanken wel uitspreken. Hij maakt fouten door fonemen weg te laten, te vervangen of toe te voegen. Zo wordt het woord onjuist in zijn hoofd gevormd en geproduceerd.

Moeilijke woorden zoals "observeren" behoren niet tot de woordenschat van Folkert, waardoor hij het woord ook niet snel herkent. Folkert moet vaak dit woord herhalen om het uiteindelijk goed te reproduceren. Het kan dan wel zijn dat bij de spontane spraak dezelfde fout nog wel eens voorkomt zonder dat hij het door heeft. Hij zal zichzelf (of anderen) niet snel verbeteren, omdat hij onvoldoende auditieve feedback heeft; hij luistert onnauwkeurig.

Een grote woordenschat vergemakkelijkt directe woordherkenning en het decoderen.

Door het lezen van boeken vergroot je de woordenschat; Folkert leest weinig, dus zijn woordenschat blijft klein.

5 Leerlingen met TOS en complexe problematiek

Dit zijn TOS-leerlingen die op meerdere gebieden in hun ontwikkeling grote risico's lopen.

De communicatie van deze leerlingen verloopt moeilijk, maar daarnaast zijn er ook achterstanden op andere gebieden. Vaak gaat het om een achterstand op leergebied die niet alleen verklaard kan worden door de taalproblemen, maar juist ook door andere beperkingen zoals een verminderde intelligentie of ontwikkelingsstoornissen. Het niveau van de spraaktaalontwikkeling is lager dan op grond van de non-verbale intelligentie verwacht mag worden. Bij deze leerlingen kun je zeggen dat ze nog meer dan TOS-leerlingen zonder complexe problematiek moeite hebben met communiceren en het verwerken van de leerstof, omdat ze minder compensatiemogelijkheden hebben.

Bij kleuters zien we dat ze niet voldoen aan basale leervoorwaarden; dit wordt het meest duidelijk in de oudste kleutergroepen. Tijdsoriëntatie en ruimtelijke oriëntatie, ontluikende geletterdheid en tellen zijn aspecten van het leren die onvoldoende tot ontwikkeling komen om de stap naar groep 3 te kunnen zetten. Bij de oudere leerlingen met een complexe problematiek zien we dat het zelfstandig verwerken van de leerstof een groot aandachtspunt is. De leerlingen hebben moeite met het uiten van hun eigen gevoelens, als gevolg van hun talig onvermogen en de zwakke sociale vaardigheden. Daardoor zien we regelmatig beperkingen in de sociaal-emotionele ontwikkeling. Ze hebben minder mogelijkheden tot compenseren en dat maakt ze zeer kwetsbaar in sociaal-emotioneel opzicht. De zelfredzaamheid is in veel gevallen onvoldoende.

Al met al gaat het hierbij dus om een complexe problematiek, waardoor deze leerlingen een intensieve begeleiding vragen.

Gevolgen:

TOS-leerlingen met een complexe problematiek laten vaak forse geheugenproblemen en faalangst zien; juist bij deze leerlingen zien we snel frustraties ontstaan. Ze hebben weinig zelfvertrouwen.

Meer dan andere kinderen hebben ze moeite met regels en wisseling van vakken. Daarbij is het belangrijk te weten dat ze snel afgeleid zijn door alles wat er om hen heen gebeurt. Daardoor is het voor hen extra moeilijk opdrachtjes op te volgen; bij werk en spel hebben ze veel individuele begeleiding nodig. Deze leerlingen hebben veel moeite met het deelnemen aan groepsactiviteiten doordat ze zich maar kort kunnen concentreren en zelfstandig iets kunnen doen. Een kringgesprek moet voor hen kort blijven en gaan over dingen die in het hier en nu spelen of naar aanleiding van concrete voorwerpen. Als het gaat over zaken buiten het hier en nu verliezen ze al snel hun belangstelling.

Op alle leergebieden zien we doorgaans duidelijke achterstanden van meerdere leerjaren. Het leren verloopt in hele kleine stapjes; deze kinderen raken snel overvraagd. Rekening houden met hun behoefte aan praktisch handelen is een noodzaak voor deze leerlingen. Als praktische lesstof wordt aangeboden, dus als er heel concreet gewerkt wordt in de groep, groeit hun eigenwaarde.

Voorbeeld uit de praktijk:

- Jeroen vertelt de groepsleiding over een foto in zijn praatboek:
"Met de taart, ete taart, amaal taart ete."
Leerkracht: "Leuk, was er feest?"
Jeroen: "....."
Leerkracht: "Waarom taart eten? Was er iemand jarig?"
Jeroen: "Niemand" ..... "Kijk buite donke." (Jeroen, 8 jaar)
- Leerkracht wijst naar een stukje chocola en vraagt: "Wat is dat?"
Martijn antwoordt: "Dat is een snerige (smerige) chocola ook e-proef heef." (Martijn, 9 jaar)

Vaardigheden:

- Zorg voor rust in de groep en hanteer duidelijke regels
- Geef de leerling aandacht: kijk en luister goed, volg de leerling en bied hulp
- Gebruik ondersteunende gebaren, een duidelijke gezichtsuitdrukking en lichaamstaal
- Herhaal nieuwe woorden door uitbeelden, zichtbaar maken, voelen, ruiken ...
- Leg de nadruk op de mogelijkheden en sterke kanten van de leerling

Tips van collega's:

- Zie de complexe problematiek als een uitdaging
- Ga veel praktisch aan de slag
- Sluit aan bij de ervaringen van de leerling
- Gebruik de denkstimulerende gespreksmethode (DGM)*
- Geniet van de kleine stapjes
- Maak veel gebruik van concreet materiaal
- Zorg voor een positief contact met de ouders
- Blijf geduldig
- Besteed veel aandacht aan de sfeer in de groep
- Sluit aan bij de mogelijkheden van de leerling

* DGM: methode van de Amerikaanse orthopedagoge Marion Blank om denkgesprekken te voeren met kinderen.

Jeroen

Jeroen heeft moeite met het uitvoeren van opdrachten; bij spel en werk heeft hij veel begeleiding nodig.

De leerkracht ontdekt door observatie dat hij wel goed met eigen gekozen werkjes aan zijn tafel kan zitten. De leerkracht merkt ook dat Jeroen veel afwisseling nodig heeft in spelen en werken. Een visueel gemaakt dagprogramma helpt daarbij. Het is voor Jeroen van belang dat je als leerkracht steeds goed blijft observeren om het volgende kleine stapje dat hij kan maken voor te bereiden. Leerkracht en logopedist werken intensief samen in de klas; ze merken dat Jeroen veel baat heeft bij het naspelen of samen uitbeelden van situaties of gebeurtenissen zoals een feestje thuis, samen een spel spelen of een ruzietje op het plein. Er is tijd en ruimte voor zijn ervaringen. Op deze manier kan hij de ervaringen verwerken en hopelijk omzetten in vaardigheden.

Jeroen wil overal bij helpen, dat doet hij graag. De leerkracht laat hem daarom praktisch bezig zijn bij de maaltijd aan tafel. Hij mag de borden en het bestek klaarleggen en leert zich zo spelenderwijs te richten op dat wat hij aan het doen is. Als hem dat lukt krijgt hij veel complimentjes van zijn leerkracht en dan straalt Jeroen. Natuurlijk schrijft de leerkracht dit ook in het contactschrift dat mee naar huis gaat. Een positief contact met thuis is van groot belang bij een jongen als Jeroen.

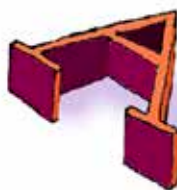
6 Leerlingen met TOS en ADHD

Kinderen met ADHD (Attention Deficit Hyperactivity Disorder) hebben moeite om hun aandacht te richten en vast te houden; belangrijke en onbelangrijke prikkels kunnen ze niet uit elkaar houden.

Met prikkels bedoelen we alles wat de zintuigen waarnemen: alles wat we zien, horen, voelen, proeven en ruiken. Bij kinderen met ADHD lijken alle prikkels even sterk door te komen. Daardoor hebben ze veel last van 'achtergrondruis'. Ze horen bijvoorbeeld niet alleen de leerkracht praten maar ook de auto op straat en de geluiden van de andere kinderen. Om zich toch te concentreren moeten ze de onbelangrijke prikkels uitschakelen en dat kost hen veel inspanning. Voor het opnemen en verwerken van taal is aandacht en rust nodig. Dit is juist voor deze kinderen moeilijk; een kleine, rustige groep is voor hen heel belangrijk.

Leerlingen die naast hun TOS ook de diagnose ADHD hebben, weten niet van ophouden als ze praten.

Ze hebben veel moeite met het gestructureerd vertellen van een verhaal: hoe te beginnen en waar te eindigen. Ze kunnen zich moeilijk focussen op het onderwerp. Tegelijk hebben ze last van woordvindingsproblemen en zijn er daardoor veel onderbrekingen in hun verhaal. Daardoor verloopt hun spreken chaotisch; in de communicatie hebben deze leerlingen anderen nodig - veelal volwassenen - die hen begrijpen en hen helpen hun taal te structureren.

Gevolgen:

Bij deze kinderen zien we in de praktijk veel onrust in praten en bewegen. Ze kunnen zich in een kringgesprek onvoldoende richten op anderen, hun luisterhouding is vaak niet adequaat en daardoor reageren ze niet of onvoldoende op anderen. Het beurtgedrag is problematisch; de motorische onrust speelt hierin ook een rol.

Speel- en leermomenten zijn van korte duur en ze zijn snel toe aan iets anders. Er moet dus veel afwisseling zijn in spelen en leren. Deze leerlingen hebben het in vrije situaties moeilijk omdat de structuur ontbreekt en ze impulsief kunnen reageren op andere leerlingen. Vaak zie je dat deze leerlingen snel geïrriteerd raken en er ontstaan gemakkelijk conflicten. Algemeen is bekend dat deze leerlingen problemen kunnen hebben in de sociale interactie met leeftijdsgenootjes. Het is mogelijk dat deze kinderen goed met medicatie te behandelen zijn. Veiligheid bieden via structuur en regels is een voorwaarde om een kind met ADHD goed te kunnen begeleiden.

Voorbeeld uit de praktijk:

- "Jufjufjufjuf, wa-wa-wa-wanneer gaan we stoppen?" (Bouke, 6 jaar)
- Roan wil vertellen waarom hij zo boos is geworden in de klas:
"En ik was zo boos dat ik ...eh ...eh ...ach laat maar..." (Roan, 13 jaar)

Vaardigheden:

- Zorg voor tijd, rust en ruimte in een kleine groep met duidelijke regels
- Bied veel structuur in je dagprogramma
- Zorg voor orde in het lokaal
- Heb veel tijd en geduld voor het onvermogen taal op te nemen en te verwerken door de leerstof in kleine stapjes aan te bieden
- Maak een goede verdeling van taken die veel en weinig concentratie vragen over de hele dag

Tips van collega's:

- Geef IK-boodschappen
- Houd de afstand klein en praat op ooghoogte
- Maak een plaats in de klas voor een time-out: niet als straf, maar om tot rust te komen
- Neem tijd voor een ontspannen contact
- Wees duidelijk en eenduidig in je boodschap
- Leer de leerling omgaan met uitgestelde aandacht met behulp van visualisaties
- Geef de ADHD-er een buddy om hem te helpen rustig te worden of te helpen met geconcentreerd werken
- Zorg voor rust in de groep en stel duidelijke grenzen
- Houd contact met ouders over medicijngebruik
- Werk met een stappenplan zelfinstructie

Bouke

Door de ADHD-problematiek heeft Bouke tijd nodig om taal op te nemen en te verwerken. Bouke neemt namelijk alles waar, zowel belangrijke als onbelangrijke zaken. Hij vraagt veel aandacht en is gebaat bij een kleine, rustige groep. Hij heeft een leerkracht nodig die zijn probleem kent en hem helpt met het onderscheiden van hoofd- en bijzaken. Deze leerkracht moet Bouke goed kennen om het verschil te zien tussen onwil en onvermogen. Als Bouke zich geaccepteerd en begrepen voelt, zal dit zijn taalontwikkeling bevorderen. De leerkracht zal de andere leerlingen moeten informeren over het onvermogen van Bouke. Door die informatie te delen kunnen ze ook helpen als Bouke erg druk wordt. Daarbij heb je wel duidelijke afspraken nodig tussen de leerlingen en Bouke.

7 Leerlingen met TOS en meertaligheid

Bij leerlingen die een andere thuistaal hebben dan het Nederlands, spreken we van twee- of meertaligheid.

De eerste taal of moedertaal (T1) is die taal die het kind thuis verworven heeft (zonder formeel onderwijs). De tweede taal (T2) heeft het kind vervolgens buitenshuis geleerd, bijvoorbeeld op school. Deze leerlingen hebben problemen met de verwerving van hun moedertaal; het is logisch dat het kind dan ook problemen heeft bij het verwerven van de Nederlandse taal. In de taalproductie van deze leerlingen zie je kenmerken die je bij meer NT 2 kinderen aantreft, maar je ziet ook symptomen van een spraaktaalprobleem. Het lastige is dat we die kenmerken nog niet goed kunnen onderscheiden. Dit geeft aan dat steeds individueel gekeken moet worden hoe meertaligheid invloed heeft op de taalontwikkeling van de leerling.

De diagnostiek van de spraaktaalontwikkeling in de moedertaal levert vaak problemen op; er is geen goed meetinstrument voorhanden.

Wel weten we intussen dat een uitgebreide anamnese meertaligheid veel bruikbare informatie geeft voor onderwijs en behandeling. Daaruit blijkt vaak dat iedere voorgeschiedenis en gezinssituatie verschilt; het is heel belangrijk om daarmee rekening te houden.

Om inzicht te krijgen in de thuissituatie en je een beeld te kunnen vormen van de taalontwikkeling in de moedertaal is in veel gevallen een tolk noodzakelijk.

Gevolgen:

Voor een succesvolle tweetalige ontwikkeling is het van belang dat kinderen zich veilig voelen bij het leren van beide talen. De ontwikkeling van de moedertaal is zeer belangrijk bij de vorming van de eigen identiteit. Deze kinderen lopen – nog meer dan de TOS-leerling zonder extra problematiek – risico in hun identiteitsontwikkeling. Doordat de leerlingen uit een andere cultuur en leefwereld komen kunnen ze zich onbegrepen voelen, zich daardoor meer terugtrekken of juist reageren met uitdagend en soms moeilijk gedrag. Met andere woorden: deze leerlingen lopen een verhoogde kans sociaal emotioneel in de knel te komen. De kleine woordenschat beïnvloedt in sterke mate de vaardigheid in de mondelinge taal, zowel in het begrijpen als in het spreken. Ook heeft een kleine woordenschat een negatieve invloed op het leren lezen.

Voorbeeld uit de praktijk:

- Amir omschrijft Zwarte Piet: "Het is een mens, waar die altijd meegaan van Sinterklaas." (Amir, 10 jaar)
- Yussef vertelt over hoe ze bloed nadoen in een film: "En zakje wah chilisaus in ga, om eh ehe apaate dinge vor dat het eh wat eh water ige is, en mee kleur rood komt. En dat het rode wordt dan braun." (Yussef, 12 jaar)

Vaardigheden:

- Geef kinderen het gevoel dat fouten maken mag
- Zorg voor een goed contact met de ouders
- Herhaal regelmatig nieuwe woorden in verschillende situaties
- Verdiep je in de andere cultuur en de leefwereld van het kind
- Zorg ervoor dat de taal inhoud krijgt voor de leerling

Tips van collega's:

- Noem de leerlingen bij hun naam
- Houd er rekening mee dat vanuit verschillende culturen ook verschillend tegen non-verbale boodschappen wordt aangekeken
- Stimuleer bezoek aan de bibliotheek
- Denk erom: het is vanzelfsprekend dat thuis de moedertaal wordt gesproken
- Vier niet alleen Sinterklaas en Kerst, maar ook het Suikerfeest
- Bekijk de informatie in het dossier goed
- Herhaal nieuwe woorden in verschillende situaties
- Stimuleer vriendschappen
- Regel een tolk bij oudergesprekken
- Toon belangstelling voor en interesse in de leefwereld van de leerling

Amir

Amir heeft een veilige omgeving nodig, waar respect is voor iedere cultuur en dus voor iedere taal. Dit is een voorwaarde om te kunnen leren. Gelukkig heeft de leerkracht een goed en respectvol contact met de ouders van Amir. In het begin vond Amir het heel erg om fouten te maken; hij was bang om uitgelachen te worden. De leerkracht begrijpt dat het moeilijk is voor Amir en heeft een open houding naar hem toe: Amir kan altijd naar de leerkracht toe om over bepaalde moeilijkheden te praten. Na een korte tijd merkt Amir dat er ook andere leerlingen zijn, die moeite hebben met de taal. Vanaf dat moment durft Amir wat vaker iets te vragen of te zeggen. De leerkracht geeft hem het gevoel dat fouten maken mag, want van fouten kun je leren; je wordt er niet op afgerekend.

Amir kent weinig woorden en de leerkracht houdt daar rekening mee. Hij of zij biedt nieuwe woorden in begrijpelijke taal aan en ondersteunt dit met uitbeelden, zichtbaar maken, voelen, ruiken. Zo krijgen woorden betekenis voor Amir. De leerkracht herhaalt de woorden vaak; ook controleert de leerkracht of Amir alles wel begrepen heeft.

8 Woordvindingsproblemen en taalgebruiksproblemen

Je herkent ze wel, de kinderen die een verhaal vertellen waar geen touw aan vast te knopen is, en de kinderen die zoeken naar woorden en soms de moed maar opgeven. Zowel kinderen met alleen productieproblemen als kinderen met begrips- en productieproblemen kunnen moeite hebben met het taalgebruik en/of de woordvinding. Daarom besteden we kort aandacht aan deze problematiek.

Kinderen met een taalontwikkelingsstoornis kunnen ook andere specifieke problemen hebben zoals stotteren of stemproblemen. Dit vraagt een specifieke aanpak; hiervoor verwijzen we je naar de logopedist.

8.1 Woordvindingsproblemen

De spraak van leerlingen met woordvindingsproblemen is doorspekt met ...eh ...eh ...of vage omschrijvingen. Zij hebben problemen met het oproepen van een woord, dat ze al wel in hun lexicon hebben. Dit zijn altijd inhoudswoorden, zelfstandige naamwoorden of werkwoorden, nooit functiewoorden. Ook bij mensen met een normale taalontwikkeling komen woordvindingsmoeilijkheden voor, bijvoorbeeld bij extreme vermoeidheid.

Kenmerken van woordvindingsproblemen:

- Pauzes tijdens het spreken
- Kind zegt vaak 'weet niet'
- Herhalen van vorige woorden (woordgroepen)
- Fonologische substitutie (woord met verkeerde klanken, bijvoorbeeld paraplu in plaats van parachute)
- Semantische substitutie (woord uit dezelfde woordgroep, bijvoorbeeld spijker in plaats van schroef)
- Wegkijken en ontrekken aan de communicatie
- Clownesk gedrag
- Gebaren die zoekgedrag aangeven

Voorbeeld uit de praktijk:

- Erik pakt van de stapel een plaatje met een paprika erop en zegt: "Ik pak de eh ... afrika". (Erik, 10 jaar)
- "Hoe noemen we dit ding om gaatjes te maken, ben 't gewoon even kwijt....ik kan 't woord bijna ruiken.....nee...." (Johan, 14 jaar)

Tips van collega's:

- Let op de inhoud en niet op de vorm
- Benoem je eigen handelingen en emoties, verwoord je denkprocessen
- Maak afspraken tijdens het kringgesprek, bijvoorbeeld over beurtgedrag
- Stel zinvolle vragen
- Visualiseren helpt het kind bij zijn verhaal
- Leer het gebaar aan en stimuleer het kind om dit te gebruiken
- Help het kind door de eerste letter(s) te zeggen
- Teken zelf het woord/begrip of laat het kind het tekenen
- Schrijf de eerste letter(s) op
- Geef voor oudere kinderen een beschrijving van het woord of geef een woord in dezelfde semantische woordgroep

8.2 Taalgebruiksproblemen

Deze leerlingen hebben problemen in de pragmatiek. Hier wordt in dit geval mee bedoeld dat de sociale regels die aan taal verbonden zijn, of de vaardigheid taal te gebruiken in verschillende situaties onvoldoende aanwezig is. Dit lijkt sterk samen te hangen met de overige spraak- en/of taalproblemen die deze kinderen hebben, al zijn er ook onderzoekers die stellen dat deze problemen als een afzonderlijke stoornis kunnen voorkomen. Dit wordt dan aangeduid met een pragmatische stoornis.

Een leerling met uitsluitend problemen in het taalgebruik wordt echter niet zonder meer toegelaten tot het TOS-onderwijs. Toch is het goed deze problemen te benoemen, omdat ze regelmatig voorkomen bij kinderen met ernstige spraak- en/of taalproblemen. Taalgebruiksproblemen hebben invloed in allerlei situaties: oudere TOS-leerlingen kunnen hier tegenaan lopen bij het opdoen van ervaringen buiten de school, bijvoorbeeld bij een stage.

Taal die jongeren thuis gebruiken kan op school niet gepast zijn. Dit moet expliciet uitgelegd worden, omdat deze leerlingen dat in mindere mate aanvoelen. Deze bewustwording kan leiden tot een aanpassing in het handelingsplan, omdat de leerlingen zelf met een hulpvraag komen.

Kenmerken van taalgebruiksproblemen:

Leerlingen met een stoornis in de pragmatiek hebben moeite met één of meer van de volgende activiteiten:

- Antwoord geven op vragen
- Evenwichtig beurtgedrag
- Contact maken door middel van taal
- Bij één gespreksonderwerp blijven
- Zich aanpassen aan het referentiekader van de verteller
- Een gespreksonderwerp initiëren, handhaven en adequaat afsluiten

Tips van collega's:

- Let op de inhoud en niet op de vorm
- Benoem je eigen handelingen en emoties, verwoord je denkprocessen
- Maak afspraken tijdens het kringgesprek bijvoorbeeld over beurtgedrag
- Stel zinvolle vragen
- Visualiseren helpt het kind bij zijn verhaal
- Leer het gebaar aan en stimuleer het kind om dit te gebruiken
- Help het kind door de eerste letter(s) te zeggen
- Teken zelf het woord/begrip of laat het kind het tekenen
- Schrijf de eerste letter(s) op
- Geef voor oudere kinderen een beschrijving van het woord of geef een woord in dezelfde semantische woordgroep

Voorbeeld uit de praktijk:

- Deze mevrouw loop op een dunne touw. Deze eend zit te leunen op een bal. Toen viel de vrouw van het dunne touw af. En toen ging de eend, die zag dat de vrouw ging vallen, ging die de bal wegschieten. En toen kwam toevallig de mevrouw op de bal terecht. En toen eh vonden de mensen dat hun de kampioen zijn. (Wim, 10 jaar)
- Ik ben wel fijn in de bus – ik voel me wel fijn in de bus. (Hannah, 11 jaar)
- Glenn ziet een wat oudere leerkracht lopen op de gang en roept: "Hé oude knakker!" (Glenn, 13 jaar)

Alle tips op een rij

Alle hieronder genoemde tips zijn tips die leiden tot het doel: mondig maken

Mondig maken

- Zorgen voor situaties waarin de leerlingen kunnen en mogen praten
- De leerlingen stimuleren om te vertellen en ze plezier laten beleven aan praten
- Goed kijken en luisteren, de leerling volgen en hulp bieden waar nodig

Veiligheid

- Tijd, rust en ruimte voor iedere leerling
- Benadrukken van de sterke kanten van de leerling, de leerling ervaart succes
- Op alle communicatieve intenties van de leerling ingaan
- Geef de leerling de tijd iets te vertellen; als je er niet achter komt, probeer dan iets te begrijpen met behulp van het contactschrift, een tekening of laat de woorden opschrijven
- Goed luisteren naar de leerlingen en daar de tijd voor nemen
- Het luisteren onderling bevorderen
- Maak de leerling hulpe van de week en laat iedereen de goede dingen benoemen
- Jij bent het rustpunt
- Regels en picto's gebruiken voor gewenst gedrag en omgang met elkaar; werken met beloningssysteem
- Als er iets gebeurt waardoor een leerling van slag is, dit in de klas uitpraten
- Maak vaste hoeken in het lokaal
- Geef materialen een vaste plek in de klas
- De leerling bij de naam noemen; laat merken dat je de leerlingen 'ziet'
- Neem tijd voor een ontspannen contact
- Leerlingen inzicht in eigen problematiek geven
- Gedrag en reacties van andere leerlingen gebruiken om iets uit te leggen, zowel foute als goede reacties

- Volg de leerlingen in hun beleving; geef ze de tijd om te reageren
- Geef IK-boodschappen
- Houd – indien nodig – contact met ouders over medicijngebruik
- Wees duidelijk en eenduidig in je boodschap
- Vriendschappen stimuleren; bewust iemand koppelen via bijvoorbeeld een buddysysteem
- Je taal aanpassen; goed oogcontact maken, langzaam spreken
- Ga ervan uit dat elke leerling iets te vertellen heeft
- Herhaal wat je hebt begrepen en vraag door
- Zorg dat de groep een hechte groep wordt; alle leerlingen aandacht geven
- Betrek klasgenoten bij het probleem van een leerling die niet begrepen wordt; wie weet er een oplossing
- Kijk naar de ogen van de leerling; dan zie je of je het goed begrepen hebt
- Vaste groepen voor lezen, rekenen, taal, schrijven en ook vaste groepen voor koken
- Als een leerling iets niet begrijpt is dat geen onwil, maar onmacht; jij moet je dan aanpassen
- Bij logopedie de kinderen samen meenemen als ze nog moeten wennen aan jou
- Geef de leerling een handpop om voor hem of haar te praten
- Geef veel complimenten
- Zorg voor rust in de groep en stel duidelijke grenzen/regels
- Veel aandacht voor de sfeer in de groep; samen kletsen en spelletjes doen
- Laat weten dat je er voor de leerlingen bent; neem hun problemen serieus
- Leerlingen in hun beleving volgen en ze de tijd geven om te reageren
- Toon belangstelling voor en interesse in de leefwereld van de leerling
- Zorg voor een ordelijke werkomgeving met uitdagend materiaal
- Grapjes maken
- Veel belonen en positief stimuleren
- Overleg regelmatig met de logopedist
- Wees duidelijk in je lichaamstaal
- Als iets niet zeker is, vertel het dan niet
- Zie de complexe problematiek als een uitdaging en geniet van de kleine stapjes

- Zorg voor een positief contact met de ouders
- Blijf geduldig
- Veel voorlezen met mimiek en natuurlijke gebaren
- Zorg dat je zelf gezellig bent
- Veel praten en overleggen met de kinderen
- Voordat je begint, laten zien wat je van plan bent bijvoorbeeld op het bord; ook steeds aangeven waar je in de les bent
- Afspraak maken voor als iets lukt of niet lukt (escape)
- Besteed veel aandacht aan de sfeer in de groep
- Houd de afstand klein en praat op ooghoogte
- Ga uit van de VAT-principes (Volgen – Aanpassen – Toevoegen)
- Maak een plaats in de klas voor een time-out; niet als straf, maar om tot rust te komen
- Noem de leerlingen bij hun naam
- Vier niet alleen Sinterklaas en Kerst, maar ook het Suikerfeest
- Regel – indien nodig – een tolk bij oudergesprekken
- Moedig de leerling aan

Zichtbaar maken

- Het spreken ondersteunen met gebaren en een duidelijke gezichtsuitdrukking
- Gebruik maken van voorwerpen, plaatjes en foto's
- Bibliotheek en mediatheek, computer en internet gebruiken
- Heel concreet in de klas aan de slag met de leerlingen; als je bijvoorbeeld het begrip ver dampen wilt uitleggen, dan is het veel begrijpelijker als je in de groep water gaat koken
- Op het bord gebruik maken van tekeningen, schema's, woordvelden
- Als je het niet begrijpt, laat het er niet bij zitten, vraag of de leerling het ook op een andere manier duidelijk kan maken
- Maak gebruik van een oplossingschrift bij ruzies
- Laat zien wat je van plan bent voor je begint
- Tekeningen en/of symbolen voor begrippen op het bord maken, bijvoorbeeld om sociale interacties duidelijk te maken
- Gebruik maken van het beeldwoordenboek en/of gebarenwoordenboek
- Nieuwe woorden en begrippen verduidelijken door middel van bezoeken en excursies

- Gebruik NmG
- Gebruik picto's en socioscripts voor gewenst gedrag en omgang met elkaar
- Weekwoordkaarten gebruiken
- Gebruik zelf veel lichaamstaal; dan ben je goed zichtbaar als voorbeeld
- Als je wilt dat de leerlingen bij de tafel eten, ga dan zelf ook aan tafel zitten, dan ben je duidelijker in je boodschap
- Houd er rekening mee dat vanuit verschillen de culturen ook verschillend tegen non-verbale boodschappen wordt aangekeken
- Spreek zelf duidelijk
- Maak klassenregels met tekeningen duidelijk
- Het gebruik van studiewijzers geeft veel steun in de les
- Durf te overdrijven
- Foto's maken bij excursies en die in de klas ophangen
- Maak naar aanleiding van een thema of behandelde stof een kwartetspel of een poster; na afloop heb je dan een zichtbaar resultaat, door de leerlingen zelf gemaakt

Woordenschat

- Uitleggen van nieuwe woorden in begrijpelijke taal, in bepaalde situatie
- Ervaren van nieuwe woorden door uitbeelden, zichtbaar maken, voelen, ruiken.....
- Veel herhalen van nieuwe woorden in verschillende situaties
- Controleren of de leerling het woord begrepen heeft en zelf kan gebruiken
- Geef leerlingen de mogelijkheid onderling te communiceren
- Zing veel met de kinderen
- Laat de leerlingen veel lezen
- Bij nieuwe woorden direct semantische verbanden aangeven; altijd meer woorden aanleren uit één netwerk bijvoorbeeld start-finish horen bij wedstrijd
- Woorden van de week zichtbaar ophangen en de hele dag door gebruiken in verschillende situaties
- Nieuwe woorden koppelen aan belevenissen van de leerlingen zelf
- Woordenschatpelletjes doen bijvoorbeeld memory of lingo
- Thematafel met concrete voorwerpen gebruiken
- Ga op bezoek bij een winkel of een bedrijf

- Een verhaal met elkaar uitspelen
- Voorwerpen raden onder een doek
- Gebruik maken van woordtafels en 'woord van de dag', waarbij gevarieerde herhaling van de betekenis voorop staat
- Spelend leren met woorden: omschrijvingen van woorden geven en dan het woord raden
- Leerlingen zelf bezig laten zijn met woorden: laten tekenen, stempelen, uitknippen
- Een themawand met woorden en plaatjes maken
- Stimuleer bezoek aan de bibliotheek
- Ondersteun nieuwe woorden met gebaren en/of geschreven woorden
- Bied informatie op verschillende manieren aan
- Herhalen, herhalen, herhalen: vaak, veel en met nadruk woorden herhalen
- Realiseer je dat TOS-leerlingen meer tijd nodig hebben om hun gedachten in woorden om te zetten
- Zorg ervoor dat de leerling zich woorden eigen maakt, dus niet alleen passief begrijpt, maar ook actief toepast
- Maak expres fouten in de communicatie om reacties uit te lokken
- Leer schooltaalwoorden expliciet aan
- Wees creatief: bedenk steeds nieuwe werkvormen; veel tv-spelletjes zijn geschikt
- Laat leerlingen een persoonlijk woordenboekje maken met tekeningen en plaatjes
- Speel veel met de kinderen mee en bied dan de woorden nog eens aan
- Stimuleer de leerlingen om vragen te stellen
- Gebruik de Denkstimulerende Gespreksmethode (DGM)
- Denk erom: het is vanzelfsprekend dat thuis de moedertaal gesproken wordt
- Veel voorlezen
- Laat leerlingen zelf actief andere woorden bedenken aan de hand van de weekwoorden
- Doe vaak raadspelletjes aan de hand van omschrijvingen of tekeningen

Gewoon waar het kan, speciaal waar het moet

- Aansluiten bij de mogelijkheden van de leerling
- Aanpassen van de taal, zodat de leerling het begrijpt
- Gebruiken van speciale methoden en materialen, als dat nodig is
- Inroosteren van extra tijd voor mondelinge en schriftelijke taal
- Laat de leerlingen niet luisteren en tegelijk aantekeningen maken
- Zoek goed uit waarom een leerling fouten maakt, bijvoorbeeld in een dictee
- Geef het goede taalvoorbeeld
- Gebruik van het bord voor zelfstandig werken met picto's
- Kinderen eigen verantwoordelijkheid geven bijvoorbeeld via de OPA-strategie (Ortho-Pedagogische Afstemming: instructie van leerkracht wordt afgestemd op de emoties en het denken van de leerling)
- Ralfi-leTOsethodiek voor zwakke lezers
- Veel praktijkvoorbeelden gebruiken
- Werken met stappenplan zelfinstructie
- Werken met knutselboeken
- Inzet van goede computerprogramma's
- Werk met de leerlingen vanuit succeservaringen
- Veel voorlezen en laten lezen
- Zorg ervoor dat de leerlingen plezier krijgen in lezen
- Bekijk de informatie in het dossier
- Maak gebruik van de laptop voor leerlingen die moeite hebben met schrijven
- Bekijk de informatie in het dossier goed
- Geef leerlingen inzicht in de eigen problematiek
- Goed uitzoeken waarom een leerling zijn werk niet heeft gemaakt
- Plan de dag zo dat je kunt inspelen op wat de leerlingen bezighoudt; alles wat over hen zelf gaat in woorden omzetten werkt
- Leer de kinderen omgaan met uitgestelde aandacht
- Blijf vooral geduldig

Dit boek beschrijft de leerling met een taalontwikkelingsstoornis. Vanuit de theorie, maar vooral vanuit de praktijk beoogt het inzicht te geven in datgene wat een TOS-leerling nodig heeft. In dit boek wordt eveneens de expertise van het TOS-onderwijs beschreven.

De diverse taalontwikkelingsstoornissen worden ingedeeld naar problematiek. Na een korte, theoretische inleiding volgen voorbeelden, vaardigheden en tips die specifiek toegepast kunnen worden bij genoemde problematiek.

De vijf sterke punten van het TOS-onderwijs kom je in het hele boek tegen. De tips, die door enquêtes en interviews met mensen uit de praktijk zijn verkregen, zijn terug te vinden in het hele boek en verzameld in een aparte bijlage, achterin het boek.

Door de combinatie van theorie, praktische voorbeelden, vaardigheden en tips is dit een handboek voor in de praktijk geworden.

Het boek is een uitgave van Koninklijke Kentalis. De auteurs zijn Hanneke Buurman, Betsy Geritsen en Anna Hinkema.

Hanneke is werkzaam op de Enkschool in Zwolle; zij heeft als orthopedagoog een jarenlange ervaring met TOS-leerlingen. Ook is zij medewerker bij het Steunpunt Autisme Noord Nederland. Daardoor heeft de groep leerlingen met TOS en ASS haar speciale belangstelling.

Betsy werkt als projectleider binnen Kentalis. Als teamleider en als logopedist heeft ze veel ervaring opgedaan met TOS-leerlingen op de Tine Marcusschool in Groningen/Emmen. Daarnaast heeft ze onderzoek gedaan naar de rol van ondersteunende gebaren bij jonge kinderen met taalontwikkelingsstoornissen en hierover gepubliceerd.

Anna is werkzaam als groepsleerkracht op de Dr. J. de Graafschoon in Groningen en als ambulante begeleider in het regulier onderwijs. Ze heeft ook als groepsleerkracht gewerkt op de Tine Marcusschool in Groningen. Zij heeft veel expertise op het gebied van het TOS-onderwijs, waaronder ook specifieke kennis van en ervaring in het werken met ASS-leerlingen en TOS-leerlingen met een complexe problematiek.